

Теоретико-правові питання правосуб'єктності

І.С. Окунєв
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто деякі теоретико-правові питання правосуб'єктності як складової теорії правового статусу суб'єкта права, а також підходи до визначення цієї категорії в юридичній науці.

Ключові слова: суб'єкт права, правовий статус, правосуб'єктність.

В статье рассмотрены некоторые теоретико-правовые вопросы правосубъектности как составляющей теории правового статуса субъекта права, а также подходы к определению этой категории в юридической науке.

Ключевые слова: субъект права, правовой статус, правосубъектность.

The article describes certain theoretical and legal issues of legal capacity as a part of legal subject status theory, as well as legal science approaches to determining of this category.

Key words: legal subject, legal status, legal capacity.

Постановка проблеми

Правосуб'єктність індивідів і організацій завжди відображає їх фактичний, соціальний стан, що закріплюється державою. Вивчення джерел права, що регулювали життєдіяльність осіб, показує, що не природа і суспільство, а тільки держава насправді визначає, хто і за яких умов може бути суб'єктом права, а отже, учасником правовідносин, які якості він повинен мати. Тільки законом може встановлюватися і визнаватися особлива сукупність юридичних якостей, що дає змогу особі стати суб'єктом права [1, с. 142].

Відповідно, невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права є питання їх правосуб'єктності, оскільки правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб завжди відображає їх фактичний, соціальний і правовий стан, що закріплюється державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми правосуб'єктності досліджували представники загальної теорії держави і права, розробляючи її принципи, категоріальну базу, методологію пізнання, зокрема: поняття, структуру, види правосуб'єктності описані в монографіях,

посібниках і наукових статтях М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, С.В. Бобровник, М.В. Вітрука, В.М. Горшенєва, О.В. Зайчука, С.Ф. Кечек'яна, С.О. Комарова, О.Л. Копиленка, В.І. Леушина, С.Л. Лисенкова, М.М. Матузова, О.В. Міцкевича, П.О. Недбайла, В.С. Нерсєсянца, В.І. Новосєлова, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, А.В. Полякова, В.Д. Перєвалова, П.М. Рабінєвича, О.Ф. Скакун, Л.І. Спиридонова, В.В. Сухонєса, І.Є. Фарбер, Р.О. Халфіної, Ю.С. Шемшученка, Л.С. Явича та інших.

Окрім питання правосуб'єктності права вивчали представники галузевих юридичних наук, які спрямовували свої зусилля на пізнання особливостей галузевої правосуб'єктності. У цьому контексті актуальними є праці Д.М. Бахраха, Б.К. Бегичева, С.Н. Братуся, Я.Р. Веберса, А.К. Венедиктова, Л.Д. Воєводіна, Б.Н. Габричидзе, Л.В. Ковалєва, В.Ф. Погорілка, В.М. Шаповала, Ю.К. Толстого, В.Ф. Яковлєва, Ц.А. Ямпольської та інших авторів, завдяки яким розширено межі джерельної бази у формуванні комплексної характеристики правосуб'єктності. При цьому слід зазначити, що питання правосуб'єктності на галузевому рівні досліджувалося під відповідним кутом зору, має різний зміст зі своїми

специфічними особливостями, що зумовлено, насамперед, предметом правового регулювання тієї чи іншої галузі права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблему правосуб'єктності не можна вважати вирішеною в юридичній науці. Питання щодо поняття, змісту, структурних елементів і видів правосуб'єктності, її співвідношення з іншими категоріями теорії правового статусу суб'єкта права в науці вирішується неоднозначно.

Формування цілей статті

Метою статті є розкриття деяких теоретико-правових питань правосуб'єктності як складової теорії правового статусу суб'єкта права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ступінь участі суб'єктів права у правовідносинах визначається за допомогою категорії правосуб'єктності. Визнання особи здатною до участі хоча б у якомусь вузькому колі правовідносин означає оголошення її правосуб'єктною. Правосуб'єктність не відноситься до природних властивостей особи, що надана їй природою; її характер і зміст залежать від характеру і змісту чинного законодавства, а тому правосуб'єктність – це не просто соціальна, а визначена соціально-юридична властивість. Проте особа не може бути правосуб'єктною взагалі, її правові можливості завжди чітко визначені. Тому правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єктів певними соціально-правовими можливостями, а з іншого – встановлення їх меж, кордонів [2, с. 39].

У цьому контексті для суб'єкта права характерні дві основні ознаки.

По-перше, це особа, учасник суспільних відносин, яка за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Для цього вона повинна мати певні якості, пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, до яких належать: а) зовнішня відособленість; б) персоніфікація (виступ зовні у вигляді єдиної особи-персони); в) здат-

ність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю.

По-друге, це особа, яка реально здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми. Тобто юридичні норми утворюють обов'язкову основу для участі індивідів, організацій, суспільних утворень як суб'єктів права у правовідносинах.

Якщо соціальною передумовою правосуб'єктності слугує свобода волі людини, то її зміст, тобто зміст особливої властивості, що повідомляється юридичними нормами учасникам суспільних відносин, полягає в тому, що особи мають здатність бути носіями юридичних прав і обов'язків. Ця здатність (властивість) і називається правосуб'єктністю.

Суб'єктами права, як правило, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Особливе положення, як суб'єкт права, займає держава як носій державної влади і права державної власності.

Кожна фізична особа є суб'єктом права, однак володіє різного виду правосуб'єктністю – залежно від характеру тих правовідносин (конституційних, адміністративних, цивільних, трудових та ін.), учасником яких вона є або може бути. Слід зазначити, що поняття «фізична особа» (грецька *physis* + латинська *persona*) є спеціально юридичним для позначення індивідуального суб'єкта права на відміну від суб'єкта права суспільного утворення. Власне, позначення «фізична особа», що використовується в юриспруденції, ідентично поняттю «людина», «індивід» [3, с. 6]. У літературі також зазначається, що фізичні особи – це всі люди, за якими визнана якість правосуб'єктності [4, с. 241]. Поняття «фізична особа» міститься також у законодавстві України. Так, згідно зі ст. 24 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Фізичні особи, як суб'єкти права, можуть бути класифіковані на різні групи. Поділ цих суб'єктів здійснюється за різ-

ними критеріями, у тому числі за статтю, зв'язком з державою, за родом професійної діяльності, віком, відношенням до військової служби, станом здоров'я тощо.

Закон визнає кожную фізичну особу суб'єктом права, однак це не означає, що він визнає за ним здатність бути носієм прав і обов'язків у будь-якій сфері правовідносин незалежно від характеру цих правовідносин і тих умов (передумов), наявність яких необхідна для визнання за фізичною особою здатності бути носієм прав і обов'язків у цій сфері правовідносин, тобто в цій сфері права.

Достатньо вказати на те значення, яке має вік фізичної особи в окремих сферах правовідносин. Здатність до володіння правами в цивільному праві виникає з моменту народження, у трудовому праві, за загальним правилом, – із 16 років.

Кожна юридична особа, за якою закон визнає правосуб'єктність відповідного виду в тих або інших сферах правовідносин, є єдиним суб'єктом права. Аналогічно тому, як фізична особа залишається суб'єктом права, що має різного виду правосуб'єктність у окремих сферах правовідносин, юридична особа суб'єктом права у всіх тих сферах правовідносин, у яких закон визнає за нею здатність до участі саме як особливого суб'єкта права. Вона володіє в кожній з них відповідного виду правосуб'єктністю, причому може володіти нею в одній сфері правовідносин і не володіти в іншій.

Це – одна із загальних рис, що характеризує правосуб'єктність фізичної і юридичної особи. Крім того, існують інші загальні риси: правосуб'єктність є суспільною і визнаною законом за фізичною або юридичною особою властивістю, правосуб'єктність завжди визнається і може бути визнана тільки за живою людською особою або за юридичною особою, але не за майном.

Разом із загальними рисами, властивими і фізичним, і юридичним особам суб'єктам права, останні мають і специфічними рисами, властиві всім видам організацій або тільки деяким із них.

Усі юридичні особи мають таку специфічну рису, як наявність внутрішньої ор-

ганізації, а також суспільних зв'язків між учасниками, що входять до їх складу. Саме наявність цих внутрішніх зв'язків є однією з необхідних передумов для визнання за юридичною особою здатності бути особливим носієм прав і обов'язків.

Однак характер внутрішніх зв'язків є різним в окремих видах юридичних осіб. Достатньо назвати державне підприємство, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю.

Визнання відмінності та взаємозв'язку між окремими видами правосуб'єктності організації має особливе значення для розмежування цивільної та адміністративної правосуб'єктності організацій, а також цивільної та тієї правосуб'єктності, яку закон визнає за ними в інших сферах правовідносин, наприклад, у сфері трудових або земельних правовідносин.

Для юридичної науки важливе методологічне значення мають положення про правосуб'єктність: категорії, що розкриває правовий статус суб'єктів права (А.В. Міцкевич, Г.В. Мальцев, Г.І. Петров); передумови участі у правовідносинах (Р.О. Халфіна); стадії правового регулювання (С.С. Алексєєв, В.М. Горшеньов) тощо. Відповідно категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в науковій термінології та широко застосовується в усіх галузевих юридичних науках. Категорія правосуб'єктності активно використовується в чинному законодавстві та судовій практиці. Водночас, проблему правосуб'єктності не можна вважати вирішеною, оскільки досі часу вчені-юристи не прийшли до однозначного розуміння правосуб'єктності, її співвідношення з такими категоріями, як «правовий статус», «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки».

Сфера застосування правосуб'єктності, її зміст, структурні елементи, як у загальній теорії держави і права, так і в галузевих юридичних науках, розкривається неоднозначно. Розуміння правової природи правосуб'єктності є однією з найскладніших проблем у юридичній науці.

Різне розуміння правосуб'єктності позбавляє це поняття меж, визначеності змісту [5, с. 9-11; 6, с. 18; 7, с. 11].

Досліджуючи відповідні питання в аспекті правового статусу суб'єктів права, необхідно визначитися з тим, як співвідноситься ця категорія з поняттям «правовий статус суб'єкта права».

Відповіді на ці питання ускладнені тим, що в законодавстві відсутнє загальне визначення правосуб'єктності, що зумовлюється труднощами доктринального характеру.

Так, суб'єкт права в текстах законодавчих актів досі визначається, з деякими варіаціями і доповненнями, як формальна здатність (можливість) особи мати права і обов'язки (правоздатність). Це визначення також доповнюється таким елементом, як здатність особи самостійно, своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе і виконувати обов'язки (діездатність).

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначається правосуб'єктність громадян.

Міжнародні правові акти, що є частиною національного законодавства, зокрема, Загальна декларація прав людини (ст. 6), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 16) також використовують поняття правосуб'єктності, вказуючи, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

У Господарському кодексі України (ч. 1 ст. 207) використовується категорія господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності).

Категорія правосуб'єктності дістала своє закріплення і в Цивільному кодексі України (ст. ст. 25, 26, 30-32).

У процесуальному законодавстві також використовується категорія правосуб'єктності (ст. 48 Кодексу адміністративного судочинства України «Адміністративна процесуальна правосуб'єктність»).

Очевидно, маючи на увазі цю давню традицію визначення поняття суб'єкта права, С.С. Алексєєв зазначає, що категорії «суб'єкт права» і «правосуб'єктність» за своїм основним змістом збігаються [8, с. 319]

У юридичній літературі були вислов-

лені різні концепції щодо змісту поняття правосуб'єктності [9, с. 55-59]:

Ототожнення правосуб'єктності з правоздатністю і визначення її як здатності мати права і обов'язки⁸ [10, с. 6; 11, с. 84-85; 12, с. 9-11].

Розгляд правосуб'єктності як цілісного явища, що складається з правоздатності і діездатності, і характеризується як здатність мати права, обов'язки та здійснювати їх [13, с. 201; 14, с. 185].

У літературі висловлюється думка, що правосуб'єктність в одних галузях права рівнозначна правоздатності, а в інших (наприклад, трудовому, виборчому, для фізичних осіб) вона виступає як праводіездатності [15, с. 236]. Вирізняють у правосуб'єктності три елементи: правоздатність, діездатність і деліктоздатність [16, с. 417-418; 17, с. 234; 18, 329-331].

Введення у правосуб'єктність поряд із правоздатністю, діездатністю правового статусу [19, с. 196; 20, с. 281]. Близьким до цієї позиції був Г.В. Мальцев, який у правосуб'єктність включав правоздатність і правовий статус [21, с. 87].

У юридичній літературі також висловлювалася думка, що краще б узагалі не вводити категорію правосуб'єктності, оскільки це ускладнює і без того непрості питання спричиняє суперечки та дискусії [22, с. 84]. Можливість використання поняття «правосуб'єктність» у цивільному праві категорично заперечували А. Чечина і В.І. Корецький [23, с. 24; 24, 97].

Водночас, вважаючи аргументи цих авторів недостатньо обґрунтованими, Я.Р. Вебере зазначає, що збагачення правової науки таким терміном як «правосуб'єктність» доцільне лише за умови, якщо він не адекватний якому-небудь іншому поняттю [25].

Незважаючи на розмаїття точок зору з цього питання, всі автори загалом погоджуються з тим, що під правосуб'єктністю мається на увазі сукупність властивостей, що дає змогу тій або іншій особі виступати суб'єктом права [26].

На нашу думку, не є переконливими аргументи авторів, що заперечують категорію правосуб'єктності. Це пояснюється

тим, що загалом правосуб'єктність є однією з обов'язкових юридичних умов правовідносин. Вона являє собою можливість чи здатність особи бути суб'єктом з усіма відповідними наслідками.

Незважаючи на те що в юридичній літературі обговорюються різноманітні аспекти поняття суб'єкта права, у теорії права, чинному законодавстві досі визначають суб'єкт права формально-юридично через правосуб'єктність.

За своїм юридичним змістом правосуб'єктність означає закріплену законодавством здатність суб'єкта мати юридичні права, обов'язки і здійснювати їх самостійно або через законних представників, або через органи, а також відповідати за їхню неправомірну реалізацію.

Правосуб'єктність пов'язується з характеристикою осіб (індивідуальних, колективних) як суб'єктів права, є юридичною якістю, яка визнається державою за суб'єктами, виходячи з наявності у них певних властивостей.

Наділення суб'єкта права такою якістю, як правосуб'єктність пов'язане з певними формальними підставами. Якщо для індивідуальних суб'єктів права в якості підстав наділення правосуб'єктністю виступають певний вік і бездефектний стан його волі (осудність), то для колективних суб'єктів такими підставами може бути здійснення певних реєстраційних процедур.

Говорячи про правосуб'єктність індивідуальних і колективних суб'єктів, автор вважає, що її складовими є два основні елементи: 1) правоздатність, 2) дієздатність. Саме ці елементи враховуються у визначенні, сформульованому автором, згідно з яким правосуб'єктність слід розуміти як єдність властивостей суб'єкта, що включає його здатність володіти правами й обов'язками (правоздатність), своїми діями набувати і здійснювати їх (дієздатність).

Отже, розглядаючи питання про співвідношення правосуб'єктності та правового статусу, слід зазначити, що існують різні підходи до такого співвідношення: деякі дослідники вважають правосуб'єктність умовою, що впливає на обсяг правового статусу [27, с. 82-89;], інші схильні вклю-

чати її в правовий статус як структурний елемент [28, с. 75], треті називають правосуб'єктність більш широкою за змістом категорією, яка вбирає в себе правовий статус (мотивується це тим, що правовий статус і правоздатність виникають у суб'єкта і припиняються одночасно, що вони є однаковою мірою невідчужуваними) [29, с. 379].

На нашу думку, правосуб'єктність є структурним елементом правового статусу. Зміст правосуб'єктності дає змогу вирізнити її види. Вона поділяється на загальну, галузеву і спеціальну [30, с. 22; 31, с. 82-89].

Загальна правосуб'єктність – це здатність особи в рамках системи права бути суб'єктом права взагалі. У багатьох країнах усі люди з моменту народження володіють загальною правосуб'єктністю. Потенційно вони можуть стати носіями практично будь-яких прав і обов'язків.

Галузева правосуб'єктність виступає як закріплена правом здатність особи маги і реалізувати конкретні (відповідно до галузей права) юридичні права та обов'язки: конституційні, адміністративні, цивільні, трудові тощо. Тобто галузева правосуб'єктність є здатністю особи бути учасником правовідносин, що регулюються тією або іншою галуззю права. Необхідно виокремити й такі види правосуб'єктності: конституційна, адміністративна, цивільна, кримінальна, трудова, сімейна тощо.

При встановленні правосуб'єктності держава враховує здатність суб'єкта до того або іншого виду діяльності, а також різні чинники – економічного, політичного, правового та іншого характеру.

Галузева правосуб'єктність особи може мати свої спеціальні види. Так, крім загальної правосуб'єктності, в конституційному праві можна говорити про виборчу правосуб'єктність, в сімейному праві – про шлюбну правосуб'єктність тощо. У цьому контексті, слід зазначити, що в процесуальних галузевих науках дебатуються питання про спеціальні види галузевої правосуб'єктності особи за видами учасників (суб'єктів) цивільного і кримінального про-

цесу [32, с. 112; 33, с.31-37; 34, с. 51-62].

Питання про особливості змісту галузевої правосуб'єктності та спеціальних її видів належить до завдань галузевих юридичних наук. Слід зазначити, що увага до окремих видів галузевої правосуб'єктності приділялася в юридичній літературі. Однак загалом недостатня розробленість цих проблем, поза сумнівом, позначається на глибині та повноті загальнотеоретичних висновків, що стосуються категорії правосуб'єктності.

Спеціальна правосуб'єктність – це здатність особи бути учасником лише певного кола правовідносин у рамках галузі права. Вона відображає специфіку нормативного регулювання в межах конкретних інститутів права. Спеціальну правосуб'єктність, наприклад, мають окремі види юридичних осіб у цивільному праві, органи державного управління і посадові особи – у межах адміністративних правовідносин.

Те, що визнається законом за фізичною особою здатністю бути носієм прав і обов'язків у різних сферах правовідносин, може бути визначено як його «загальна правосуб'єктність», а здатність бути носієм прав і обов'язків у певній сфері правовідносин – як його «галузева правосуб'єктність»: адміністративна, цивільна, трудова тощо. Як одна із найбільш загальних категорій права «загальна правосуб'єктність» фізичної особи виявляється в «галузевій правосуб'єктності», що визнається законом за фізичною особою в певній сфері правовідносин, виявляється як загальне в особливому і одержує разом з нею і через неї конкретне вираження (здійснення) у тих, що належать фізичній особі, суб'єктивних правах і покладених на неї обов'язках.

Як і «загальна правосуб'єктність» фізичної особи, її «галузева правосуб'єктність» є також абстрактною категорією, проте більш обмеженою за сферою свого

прояву. Загальна правосуб'єктність є абстрактною здатністю бути носієм прав і обов'язків у встановлених законом межах. Галузева правосуб'єктність безпосередньо здійснюється в суб'єктивних правах і обов'язках за наявності вказаних у законі передумов.

Розмежування між «загальною» і «галузевою» правосуб'єктністю необхідно не тільки для правильної теоретичної побудови загального поняття правосуб'єктності фізичної особи й окремих видів її правосуб'єктності у відповідних галузях права, а й для встановлення взаємозв'язку між окремими видами правосуб'єктності фізичної особи у законодавстві та практиці його застосування. Розбіжності з питань про систему права, про критерії розмежування його галузей і про саме коло правових норм і правовідносин, що підлягають віднесенню до тієї або іншої галузі, створюють чималі перешкоди встановленню сфери прояву правосуб'єктності відповідного виду і тим самим визначенню самого змісту цієї правосуб'єктності.

Висновки

Виходячи з викладеного, можна зробити низку висновків:

- невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права є питання про їх правосуб'єктність;
- правосуб'єктність являє собою єдність властивостей суб'єкта права, що включає його здатність мати права й обов'язки (правоздатність), своїми діями набувати і здійснювати їх (дієздатність);
- сфера застосування правосуб'єктності, її зміст, структурні елементи в юридичній науці розкриваються неоднозначно;
- юридична наука однастайна у визнанні правосуб'єктності як самостійної правової категорії, що дає соціально-юридичну характеристику суб'єкту права;
- правосуб'єктність поділяється на загальну, галузеву і спеціальну.

Література:

1. Марченко М. Н. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2000. – 192 с.
2. Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. Правовые проблемы гражданской правосубъектности / Яковлев В. Ф. ; ред. колл. О. А. Красавчиков (отв. ред.). – Свердловск : УрГУ, 1978. – 156 с.

3. *Бегичев Б. К.* Трудовая правосубъектность советских граждан / Бегичев Б. К. – М. : Юридическая литература, 1972. – 248 с.
4. *Общая теория права* / [под общ. ред. А. С. Пиголкина]. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – 383 с.
5. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 87 с.
6. *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с.
7. *Советское гражданское право : Субъекты гражданского права* / [С. Н. Братусь, А. И. Пергамент, В. А. Дозорцев и др.]; под ред. С. Н. Братуся. – М. : Юридическая литература, 1984. – 288 с.
8. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 1981. – 359 с.
9. *Перевалов В. Д.* Вопросы теории социалистической правосубъектности / В. Д. Перевалов // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 55-59.
10. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 367 с.
11. *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С. Ф.; [отв. ред. М. С. Строгович]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
12. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 87 с.
13. *Матузов Н. И.* Личность. Права. Демократия : Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 292 с.
14. *Спиридонов Л. И.* Теория государства и права: [учебник] / Л. И. Спиридонов. – М. : «Статус ЛГД», 1996. – 301 с.
15. *Александров Н. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – 271 с.
16. *Общая теория права : курс лекций* / [В. К. Бабаев, В. М. Баранов, П. П. Баранов и др.]; под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
17. *Общая теория права и государства* / [под ред. В. В. Лазарева]. – [3-е изд.]. – М. : Юрист, 2000. – 520 с.
18. *Теория государства и права : учебник для студентов вузов* / [под ред. : М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева]. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2000. – 337 с.
19. *Бегичев Б. К.* Юридический статус гражданина в трудовом праве: материалы теоретической конференции: сборник / Б. К. Бегичев. – Свердловск : СЮИ, 1966. – С. 193-198.
20. *Сырых В. М.* Теория государства и права / В. М. Сырых [отв. ред. С. А. Чибиряев]. – М. : Былина, 1998. – 512 с.
21. *Мальцев Г. В.* Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы) / Г. В. Мальцев. – М. : Юридическая литература, 1968. – 143 с.
22. *Матузов Н. М.* Субъективные права граждан СССР / Н. М. Матузов. – Саратов : Приволжское книжное изд-во, 1966. – 190 с.
23. *Чечина Н. А.* Гражданские процессуальные правоотношения / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 68 с.
24. *Корецкий В. И.* Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР / В. И. Корецкий. – Душанбе : Ирфон, 1967. – 128 с.
25. *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976 – 231 с.
26. *Общая теория права : курс лекций* / [В. К. Бабаев, В. М. Баранов, П. П. Баранов и др.]; под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
27. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
28. *Коваль Л. В.* Адміністративне право : курс лекцій / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
29. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
30. *Венедиктов А. К.* О субъектах социалистических правоотношений / А. К. Венедиктов // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 17-28.
31. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
32. *Пономарев И. В.* Правоспособность и дееспособность как предпосылки уголовно-процессуальных отношений / И. В. Пономарев // Советское государство и право. – 1971. – № 6. – С. 110-112.
33. *Сергун А. К.* О процессуальной правоспособности / А. К. Сергун // Советское государство и право. – 1974. – № 2. – С. 31-37.
34. *Зусь Л. Б.* Правосубъектность как общая и отраслевая (уголовно-процессуальная) категория / Л. Б. Зусь // Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе. Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 1973. – Т. 66. – С. 51-62.